

MU'TEMİD - ALELLAH, İbn Abbâd

Ortaçağ Endülüs tarihiyle ilgili kaynaklarda muhafaza edilmiş, bunların bir kısmı yayımlanmıştır (Ahmed Ahmed Bedevî – Hâmid Abdülmecîd, Kahire 1951; Rızâ Habîb Süveysî, Tunus 1975, 1985; Maria Jesus Rubiera Mata, Madrid 1982 [İspanyolca tercümesiyle birlikte]).

BİBLİYOGRAFYA :

Feth b. Hâkân el-Kaysî, *Ķalâ'idü'l-İkÿân*, Kahire 1354, s. 22-30; İbn Bessâm eş-Şenterîni, *eż-Zâhire fî meĶâsini ehlî'l-Cezîre* (nşr. Sâlim Mustafa el-Bedrî), Beyrut 1998, II, 21; Abdülvâhid el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fî telĶîşî aĶbârî'l-MaĶrib* (nşr. M. Saîd el-Iryân), Kahire 1383/1963, s. 190-228; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muĶrib*, III, 21-44; İbn Ebû Zer', *el-Enisü'l-muĶrib* (nşr. G. J. Tornberg), Rabat 1973, s. 143-155; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XIX, 58-66; *el-Hulelü'l-mevşîyye fî zikri'l-aĶbârî'l-Merrâkûşîyye* (nşr. Süheyl Zekkâr – Abdülkâdir Zimâme), Beyrut 1399/1979, s. 38-45; Makkarî, *NefĶu't-tîb* (nşr. Yûsuf M. el-Bikâî), Beyrut 1998, I, 139-142, 332-339; II, 28-30, 129-131; V, 37-43, 138-415; Yûsuf Eşbâh, *TârîĶu'l-Endelûs fî 'ahdi'l-MurâbiĶîn ve'l-MuvahĶidîn* (trc. M. Abdullah İnân), Kahire 1940, s. 73-107; A. Huici Miranda, *Las crónicas Latinas de la reconquista*, Valencia 1913, II, 279-292; a.mlf., *Las grandes batallas de la Reconquista durante las invasiones Africanas*, Madrid 1956, s. 19-34; E. Lévi-Provençal, *el-İslâm fî'l-MaĶrib ve'l-Endelûs* (trc. Mahmûd Abdülâzîz Sâlim – M. Selâhaddin Hilmî), Kahire, ts. (Dârü nehdati Mîsr), s. 119-152; a.mlf., "al-Mu'tamid İbn Abbâd", *EP* (İng.), VII, 766-767; Abdülvehhâb Azzâm, *el-Mu'temid b. 'Abbâd*, Kahire 1959; D. W. Lomax, *The Reconquest of Spain*, London 1967, s. 64-73; R. P. Scheindlin, *Form and Structure in the Poetry of al-Mu'tamid İbn 'Abbâd*, Leiden 1974; a.mlf., "al-Mu'tamid İbn 'Abbâd", *EP* (İng.), VII, 767-768; Cebrâil Süleyman Cebbûr, *el-Mülûkû's-şu'arâ'*, Beyrut 1401/1981, s. 271-303; Ermin Tefvîk et-Tîbî, *Dirâsât ve buĶûş fî târiĶi'l-MaĶrib ve'l-Endelûs*, Tunus 1984, s. 156-199; M. Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelûs: Düvelü't-Ķavâ'if*, Kahire 1408/1988, IV, 59-80, 91-93, 101-116 vd.; Muhammed el-Ya'lâvî, *Eşât fî'l-üĶa ve'l-edeb ve'n-naĶd*, Beyrut 1992, s. 159-166; Ali Edhem, *el-Mu'temid b. 'Abbâd*, Kahire, ts. (Vizâretü's-Sekâfe); W. M. Watt, *A History of Islamic Spain*, Edinburgh 1992; H. Kennedy, *Muslim Spain and Portugal*, London 1996, s. 130-137; Abdülkâdir Zimâme, "el-Mu'temid b. 'Abbâd", *el-BaĶşü'l-İlmî*, XI-XII (1967), s. 127-136.

LÜTFİ ŞEYBAN

MU'TEMİR b. SÜLEYMAN

(معتمر بن سليمان)

Ebû Muhammed Mu'temir b. Süleymân b. Tarhân et-Teymî (ö. 187/803)

Muhaddis tâbiî.

106 (724) yılında Basra'da dünyaya geldi. Doğumuyla ilgili başka tarihler de verilmektedir. Benî Teym b. Mürre'nin mevâlisinden olduğu için Teymî nisbesini al-

mıştır. Onun Tufeyl lakabıyla bilindiği de zikredilmiştir. Ebû'l-Mu'temir künyesiyle anılan babası Süleyman b. Tarhân, Basra'nın önde gelen âlimlerinden biri olup rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Mu'temir babasından başka Abdülmelik b. Umeyr, İbnü'l-Mu'temir, Eyyûb es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl, Amr b. Dînâr, Hâlid el-Hazzâ, Âsım el-Ahvel gibi muhaddislerden hadis rivayet etti. Kendisinin de yaşça daha büyük olan Süfyân es-Sevrî, akranı Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî, Abdürrezzâk es-San'ânî, Yahyâ b. Yahyâ el-Minkarî, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhûye, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe gibi âlim ve muhaddisler hadis rivayetinde bulundu. İbn Sa'd, Yahyâ b. Maîn ve Ebü'l-Hasan el-İclî onun sika, Ebû Hâtim er-Râzî sika ve sadûk bir muhaddis olduğunu söylemiştir. Kettânî, Mu'temir'in siyer ve megâziye dair bir çalışması olduğunu belirtmektedir. Ancak bunun babasının *Kitâbü'l-Megâzî* adlı eseriyle (Sezgin, I, 285-286) karıştırılmış olabileceği akla gelmektedir. Mu'temir'in de babası gibi ibadete düşkün olduğu, onunla sabaha kadar dolaşarak değişik yerlerde ibadet ettiği kaydedilmektedir. Mu'temir b. Süleyman 187 Muharrem veya Saferinde (Ocak veya Şubat 803) Basra'da vefat etti. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VI, 197; VII, 290; Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîĶ*, I, 178; İbn Ebû Hâtim, *el-CerĶ ve't-ta'dîl*, VIII, 402-403; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 266-267; a.mlf., *A'lâmü'n-nübelâ'*, VIII, 477-479; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 227-228; Kettânî, *er-Risâletü'l-müsteĶrafe*, s. 110; Sezgin, *GAS*, I, 285-286; Ekrem Pamukçu, *BaĶdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994, s. 239-242.

M. YAŞAR KANDEMİR

MU'TEZ-BİLLÂH

(المعتز بالله)

Ebû Abdillâh el-Mu'tez-Billâh Muhammed b. Ca'fer el-Mütevekkil b. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Abbâsî (ö. 255/869)

Abbâsî halifesi
(866-869).

233'te (847) doğdu. Babası Halife Mütevekkil-Alellah, annesi Kabîha adlı bir câriyedir. İki yaşında iken kardeşleri Müntasır ve Müeyyed'in arasında ikinci veliahtlığa tayin edildi. Ancak büyüdükçe babasının Mu'tezz'e duyduğu yakınlık artmaya başladı ve iktidarının sonlarına doğru onu, Türkler'e karşı bir denge unsuru olarak Araplar'dan ve diğer milletlerden oluştur-

duğu Megâribe denilen bir askerî birliğin başına getirdi.

Müntasır, babasının Mu'tez lehine dönmesi üzerine Türkler'le iş birliği yapmaya ve hilâfeti zorla ele geçirmeye karar verdi. Nihayet başlarında BoĶa es-Sagir ve Bâgir et-Türkî'nin bulunduğu bazı emirler Halife Mütevekkil'i geceleyin sarayında öldürerek tahta Müntasır'ı çıkardılar (247/861). Ancak altı ay sonra Müntasır da şüpheli bir şekilde ölünce bu defa Mütevekkil'in çocuklarından birini halife yapmak istemeyen emirler Müntasır'ın yeğeni Ahmed'i Müstâin-Billâh lakabıyla halife ilân ettiler (248/862).

Müstâin, BoĶa es-Sagir ve onun gibi güçlü bir Türk kumandanı olan Vasîf ile iş birliği yaparak Bâgir et-Türkî'yi tutuklatınca Bâgir'in adamları sarayı kuşattılar, ancak Bâgir'in katlini önleyemediler. Olaylar gittikçe çığırından çıktı ve Halife Müstâin, Vasîf ve BoĶa ile birlikte Sâmerâ'dan gizlice ayrılarak BaĶdat'a gitti (5 Muharrem 251 / 6 Şubat 865). Türkler ise kendileri için kurulmuş olan Sâmerâ şehrinin terkedilmesini istemiyorlardı. Bu sebeple BaĶdat'a giden Müstâin'e karşı yine aileden birini hilâfete getirmeye karar verdiler ve o sırada göz hapsinde tutulan Mu'tezz'i halife ilân ettiler. Müstâin bu durumu kabul etmeyince biri BaĶdat'ta, diğeri Sâmerâ'da iki halife ortaya çıkmış oldu. Mu'tez, Tâhirîler'den Muhammed b. Abdullah'a bir mektup yazarak ondan kendisine biat etmesini istedi, ancak başlangıçta olumlu bir cevap alamadı. Horasan'da yarı bağımsız olarak hüküm süren Tâhirîler, Halife Me'mûn'dan itibaren devletin önemli kademelerinde görev alıyorlardı ve bu görevlendirmelerde Türkler'in nüfuzunu kırma düşüncesinin etkisi bulunuyordu. Bir süre sonra kuvvet dengesi Mu'tez'den yana değişmeye başlayınca Muhammed b. Abdullah ona biat etti; o da kendisini -henüz eline geçmemiş olan- BaĶdat'ın muhafızlığına tayin etti. Bu sırada halifeliği zorla ele geçirmeye karar vererek kardeşi Ebû Ahmed idaresinde kalabalık bir orduyu da BaĶdat'a gönderdi (23 Muharrem 251 / 24 Şubat 865). Mu'tezz'e bağlı birlikler BaĶdat'ı uzun süre kuşatma altında tutunca şehirde erzak sıkıntısı baş gösterdi. Daha önce BaĶdat'a gelmiş olan devlet erkânı ve Abbâsî ailesi mensupları Mu'tez tarafına geçmeye başladılar. Sonunda Muhammed b. Abdullah ile Ebû Ahmed görüşüp Müstâin'in halifelikten azline karar verdiler. Bunun üzerine Müstâin halifeliği Mu'tezz'e devretmeye razı oldu. BaĶdat'ta 4 Muharrem 252 Cuma

günü (25 Ocak 866) hutbe Mu'tez adına okundu ve bütün ordu yetkililerinden biat alındı. Müstaîn isteği doğrultusunda önce Vâsîr'a gönderildiyse de çok geçmeden yeni halifenin emriyle orada öldürüldü (252/866).

Mu'tez halife olduktan sonra kardeşleri Müeyyed ve Ebû Ahmed'i hapse attırdı. Ardından Müeyyed'i veliahtlıktan azletti ve bir gün sonra da yattığı hapisanede onun ölüsü bulundu. Mu'tez halifelîği Türkler'in yardımıyla ele geçirmiş olmasına rağmen onlara ve özellikle kendisi için tehlike gördüğü Vasîf ve Boğa es-Sagir'e güvenmiyordu. Nihayet 253'te (867) Vasîf'i, 254'te de (868) Boğa es-Sagir'i katlettirmek suretiyle bu iki önemli gaileden kurtuldu. Ancak onların katledilmesi halife üzerindeki Türk baskısını azaltmaya yetmediği gibi Türkler arasında onun aleyhine genel bir hoşnutsuzluk meydana getirdi. Nitekim bir süre sonra maaşlarını zamanında alamayan Türk askerleri Megâribe ile de anlaşarak isyan ettiler ve ele geçirdikleri Mu'tezz'e işkence yaparak onu halifelikten çekilmek zorunda bıraktılar (27 Receb 255 / 11 Temmuz 869), ardından da zindana atıldılar. Mu'tez altı gün sonra öldü ve Müntasır-Billâh için yaptırılan Kubbetü's-suleybiyye'ye defnedildi. Yerine Vâsiḳ-Billâh'ın oğlu Mühtedî-Billâh halife ilân edildi (2 Şâban 255/16 Temmuz 869).

Mu'tez döneminde cereyan eden başlıca olaylar şunlardır: Deylemliler Rey'e saldırdılar ve halka büyük zarar verdiler. Receb 252'de (Temmuz-Ağustos 866) Türkler'le Megâribe arasında çatışma çıktı. Megâribe ilk anda Türkler'i saraydan uzaklaştırmayı başardıysa da çok geçmeden Türkler, olaylardan sorumlu tuttıkları Muhammed b. Râşid ve Nasr b. Sa'd'ı bir baskınla ele geçirip öldürdüler. Böylece Megâribe avantajlı durumunu kaybederek yine eskisi gibi ikinci planda kaldı. Mûsâ b. Boğa el-Kebîr'in kumandasındaki birlikler, Cibâl bölgesinde bulunan Dülefil'er'i Hemedan yakınlarında ve Kerec yolunda yenerek merkezleri Kerec'i ele geçirdiler (Receb 253 / Temmuz 867). Ya'kûb b. Leys es-Saffâr, Sistan'da Saffâriler Devleti'nin temellerini attı (253/867). 254'te (868) vekil sıfatıyla Mısır'a vali tayin edilen Ahmed b. Tolun burada zamanla Abbâsî halifelîğine ancak ismen bağlı kalan Tolunoğulları hânedanını kurdu. Basra bölgesinde Zencîler'in çıkardığı karışıklıkları Ali evlâdından İsmâil b. Yûsuf'un Hicaz'da, Hasan b. Zeyd b. Muhammed'in Taberistan'da başlattığı isyanlar takip etti. Mu'tez zamanında Hâricîler de etkinliklerini arttırdılar; bun-

lardan Mûsâvir b. Abdülhamîd, Musul ve çevresinde yağmalarda bulunarak güç kazandı. Mu'tez devri Abbâsî tarihinde Türkler'in etkilerini en fazla hissettirdikleri, aynı zamanda karışıklarının yavaş yavaş toplanmaya başladığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Mu'tez adına kesilmiş sikkelerden altı tanesi İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunmaktadıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kûbî, *Târîh*, II, 593, 595, 603, 610-616; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi târîhi'l-hulefâ'* (nşr. Kâsım es-Sâmerâî), Leiden 1973, s. 128-132; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIII, 308-320; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XII, 532-535; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1371/1952, s. 359-360; Hudârî, *Muhâdarât: 'Abbâsiyye*, s. 272-289; Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 104-106; Hakki Dursun Yıldız, *İslâmîyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 116-125; Cebraîil Süleyman Cebbûr, *el-Mülûkû'ş-su'arâ'*, Beyrut 1401/1981, s. 139-140; Hasan İbrâhim, *İslâm Tarihi*, III, 347-348; H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London 1986, s. 173-174; Yûsuf el-İş, *Târîhu 'aşri'l-hilâfeti'l-'Abbâsiyye*, Beyrut 1990, s. 118-119; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993, s. 171, 247, 311-313; C. Melchert, "Religious Policies of the Caliphs", *Islamic Law and Society*, III/3, Leiden 1996, s. 330-334; K. V. Zetterstéen, "Mûtez", *IA*, VIII, 756; C. E. Bosworth, "al-Mu'tazz Bi'llah", *EL'* (İng.), VII, 793-794.

ALİ AKTAN

MU'TEZİLE (المعتزلة)

İtikadî meselelerin yorumunda akla ve iradeye öncelik veren kelâm mezhebi.

Sözlükte "ayırarak, uzaklaştırmak" anlamındaki **azl** kökünden sıfat olan **mu'tezile** kelimesi "uzaklaşan, ayrılıp bir köşeye çekilen" demektir. Mu'tezile adının ilk defa ne zaman ve kimler için kullanıldığı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir anlayışa göre Hz. Ali'nin hilâfete getirilmesi (Zeynüddin İbnü'l-Verdî, I, 239) veya Muâviye ile anlaşmazlığa düşmesi (Nevbahtî, s. 5; Taberî, IV, 496-497; V, 142) yahut Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye terketmesi (Ebû'l-Hüseyn el-Malatî, s. 36) üzerine hiçbir tarafı desteklemeyen gruplara Mu'tezile veya Mu'tezele denmiştir (Nallino, s. 186). Diğer bir anlayışa göre ise Mu'tezile ismi, aşırı uçlardan uzak durduklarını ifade etmek için kendi mensuplarını tercih edilmiştir; ayrıca "i'tizâl" kavramı Kur'an'da müsbet mânada kullanılmıştır (el-Kehf 18/16; Meryem 19/48). Resûl-i

Ekrem'e ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağını, bunlardan sadece Mu'tezile'nin kurtulacağını ifade eden bir hadis nisbet edilirse de (Kādî Abdülcebbar, *Fazlû'l-i'tizâl*, s. 165-166; İbnü'l-Murtazâ, *Ṭabaḳâtü'l-Mu'tezile*, s. 2) hadis kaynaklarında böyle bir rivayete rastlanmamıştır. Ebû'l-Kâsım el-Belhî, Mu'tezile'nin büyük günah işleyen kimseyi kâfir veya mümin değil fâsık sayması sebebiyle bu adı aldığını kaydederek (*el-Maḳâlât*, s. 115).

Daha çok Sünnî kaynaklarında Mu'tezile isminin, Vâsîl b. Atâ'nın mürtekeb-i kebîre konusunda farklı bir anlayışa sahip olan hocası Hasan-ı Basrî'nin ders halkasından ayrılması ve onun Vâsîl'in kendilerinden uzaklaştığını (i'tizâl) söylemesi sebebiyle ortaya çıktığı zikredilir. Ayrıca Mu'tezile'de Hasan-ı Basrî'nin görüşlerini benimseyen ve kendilerine Haseniyye denilen bir fırka da vardır (Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, s. 18). Bazıları ise Vâsîl yerine Amr b. Ubeyd ismini zikreder; ancak âlimler bunun isabetli olmadığını belirtir (İbn Abdürabbih, II, 387; Mes'ûdî, III, 234; IV, 104-105; krş. Şerîf el-Murtazâ, I, 168).

İbn Kuteybe, Abdülkâhir el-Bağdâdî, Şehristânî, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi âlimler, Mu'tezile mensuplarını, kaderi tartışmaya açık inkâr ettikleri veya kulun kendi fiillerini yaratmaya kadir olduğunu söyledikleri için Kaderiyye, Cehm b. Safvân'dan etkilendikleri için Cehmiyye, "Allah şerri yaratmaz" dedikleri için Seneviyye ve Mecûsiyye, tövbe etmeden ölenlerin bağışlanmayacağını söyledikleri için Vaîdiyye, Allah'a bazı kadîm sıfatları nisbet etmekten kaçındıkları için Muattıla olarak da adlandırmıştır. Câhiz, fâsıkın ebedî olarak cehennemde kalacağını ileri sürdüklerinden onlara Havâric ismini nisbet etmiştir (*el-Beyân ve't-tebyîn*, I, 23). Ancak Mu'tezile âlimleri bu isimleri reddetmekte (Hayyât, s. 126-127, 134; Şehristânî, I, 50; Kalkaşendî, XIII, 254), kendilerini Mu'tezile'nin yanı sıra "aşâbü'l-adl ve't-tevhîd, adliyye, ehl-i adl, ehl-i hak, el-fırkatü'n-nâciye" gibi adlarla zikretmekte (İbn Abdürabbih, II, 378; Şehristânî, I, 43; İbnü'l-Murtazâ, *Ṭabaḳâtü'l-Mu'tezile*, s. 2), hasımlarına ise Mücbire, Kaderiyye, Müşebbihe, Haşviyye gibi isimler zâfe etmektedirler (Makbilî, s. 12; Zühdfî Cârullah, s. 14).

Kuruluşu. Mu'tezile mezhebinin II. (VIII.) yüzyılın başlarında, büyük günah işleyen kişi hakkında Hâricîler'le Mürcie'nin ileri